

Реферат на тему: "Літературні заслуги Григорія Федоровича Квітки-Основ'яненка"

Григорій Квітка-Основ'яненко

Літературні заслуги Григорія Федоровича Квітки-Основ'яненка визначаються насамперед тим, що він був основоположником художньої прози в новій українській літературі і відомим драматургом, а також популярним свого часу російським письменником, який кращими своїми творами прилучався до "гоголівського напрямку". Примітну роль його в європейському літературному процесі І. Франко вбачав у тому, що він "творець людвої повісті, один з перших того роду творців у європейських письменствах" ¹.

У читацьких колах з нетерпінням чекали появи нових його творів. В. Белінський на сторінках найпередовішого на той час журналу "Отечественные записки" висловлював побажання: хай швидше з'являються друком твори "улюбленця публіки, дотепного й талановитого Основ'яненка! От уже буде роздолля для численних шанувальників його оригінального таланту, до числа яких ми передусім зараховуємо самих себе"². Найвпливовіші журнали запрошували видатного прозаїка й драматурга до співпраці. "Мені втішно було бачити, що ви визнали призначення "Отечественных записок" гідним своєї участі...— писав видавець цього журналу А. О. Краєвський Квітці-Основ'яненку 6 жовтня 1839 р.— Я несказанно був би вам вдячний, якби ви зводили надіслати яку-небудь статтю для надрукування"³. П. О. Плетньов, видавець заснованого Пушкіним журналу "Современник", опублікувавши 1838 р. російський переклад повісті Квітки "Маруся", зазначав тут же, в журналі: "Ми бажали б поділитися таким скарбом не тільки з усією Росією, а й з Європою" ⁴.

Суспільні умови на Україні в 10—40-ві роки ХІХ ст., коли творив Квітка-Основ'яненко, характеризуються активізацією громадсько-культурного життя, посиленням процесу формування національної культури й літератури, незважаючи на соціальне й національне гноблення. Зміцнюється ідея наближення інтелігенції, діячів громадсько-культурного руху до народних мас. Передові сили протестують проти дикого беззаконня і зловживань можновладців, проти необмеженого кріпосницького гноблення та сваволі. Після розправи царизму з декабристським рухом посилюється наступ миколаївської реакції, що породжує невдоволення навіть у помірковано-ліберальних колах. Ці та інші суспільні фактори зумовлювали демократичні тенденції прози й драматургії Квітки-Основ'яненка, сатирично-викривальну спрямованість численних його творів, піднесення селянина-трударя до ролі основного позитивного героя.

Для життя, громадської діяльності, світогляду, творчості, художнього методу Квітки-Основ'яненка характерні різкі контрасти і суперечності. Досить згадати його

круті життєві повороти, коли капітан, комедійний актор-аматор, двадцятишестирічний Квітка, за його словами, "пустился вренсь й вскачь к обители преподобных" — у монастир, а через десять місяців, "сняв монашескую образину й обрив бороду", повернувся "в большой свет", зокрема став директором дворянського танцювального клубу. Письменник належав до знатних кіл, але товариства знаті загалом не любив, заявляючи, що у "вищому" світі "обезьян много, но ...людей мало", і оголошуючи себе духовно спорідненим з трудовими низами (лист до Т. Шевченка від 22 березня 1841 р.). Маючи можливість дістати велику батьківську спадщину, він відмовився на користь улюбленого брата (пізніше — сенатора) від значних маєтностей і майже всю решту свого достатку використав на громадські, переважно культурно-освітні, потреби.

Монархічні погляди письменника не перешкоджали йому виступати проти глашатаїв самодержавства й реакції — болгаринської "Северной пчели", "Библиотеки для чтения" О. Сенковського і "Русского вестника" М. Греча та М. Полевого. Він, як твердили в реакційних колах, замахувався "на благотворне запровадження мудрої господарині" — "а введені Катериною II привілеї для дворянства. Устами персонажів-резонерів Квітка твердив, ніби "благодаря мудрым мерам благотельного правительства" зло скрізь викорінюється, "благодетельный закон везде его преследует", говорив про "благоденствие" "под покровом мудрого правительства" — і тут же, відтворюючи дійсність як письменник-реаліст, показував повсюдне процвітання зла і беззаконня, таке "благоденствие", як масове голодування селян, жахливе становище кріпаків.

Квітка сам служив у суді, а "судящих" усіх рангів зображував у сатирично-викривальному плані. Певний час він був послухником у монастирі, а тим часом у своїх творах і листах послідовно висміював і засуджував служителів релігії — досить пригадати його вираз з листа: "попм., монахи, черти й прочая сволочь", викривальне зображення отця Микити в "Салдацькому патреті", отця Симеона в "Конотопській відьмі". Закликаючи у своїх дидактичних сентенціях шанувати начальство ("бо як батько за дітьми, так воно догляда, щоб... усім було добре жити"), письменник водночас у художніх творах

30—40-х років майже все начальство нижче губернатора змальовував чорними фарбами, обурювався переслідуванням його творів з боку цензурного "начальства", зокрема, як він писав, і з боку "длинных бород", тобто духовної цензури. Після розгрому декабристів серед частини інтелігенції почалися розбрід, відступництво, — Квітка ж саме в другій половині 20-х років виступив з винятково гострим викриттям тогочасних порядків. Коли царизм придушив польське повстання 1831 року і посилювався національний гніт у Росії, Квітка в 1832 — 1833 рр. рішуче стає на шлях збагачення національної української літератури, пише спочатку "Марусю", а потім ще ряд творів українською мовою, що склали дві книжки "Малороссийских повестей, рассказываемых Грыцьком Основьяненком".

Григорій Федорович Квітка походив з відомого на Слобожанщині дворянсько-поміщицького (в минулому козацько-старшинського) роду. Квітки водили козацькі

полки проти зовнішніх ворогів України й Росії, пишалися тим, що приймали в себе Петра I й Олександра I. Батько майбутнього письменника перебував у дружніх стосунках з Антоном Головатим — колишнім писарем Запорізької Січі, а потім військовим суддею Чорноморського козачого війська. В освіченій і культурній родині Квіток бував Г. С. Сковорода, чиї твори Григорій разом із старшим братом та сестрами вивчали напам'ять і часто декламували.

Народився Г. Ф. Квітка 29 (18) листопада 1778 р. під Харковом у родовому маєтку — селі Основа (звідси його літературний псевдонім—Основ'яненко). Тут та в Харкові пройшло його життя, написані всі його твори. Через хворобливість у дитинстві та патріархальні умови провінції Григорій не здобув широкої освіти в учбових закладах, навчався лише вдома та в школі при монастирі. Однак завдяки своїй обдарованості, самоосвіті, великій пристрасті до освітньо-культурної та письменницької діяльності він піднісся до рівня людей високої освіченості й культури, зокрема став членом Товариства наук при Харківському університеті, членом ради Інституту благородних дівиць; європейська наукова громадськість обрала його членом королівського Товариства антикваріїв Півночі (Копенгаген).

Тривалий час Г. Квітка не міг знайти близького до душі життєвого заняття. Він переходив з військової служби на цивільну і знову записувався в полк. Служив комісаром у народному ополченні (1806— 1807), секретарем дворянства, директором Харківського професійного театру (1812), повітовим предводителем дворянства (1817—1828), совісним суддею, головою Харківської палати карного суду.

Г. Квітка виявляв надзвичайну ініціативність і активність у громадсько-культурному житті Харкова. З успіхом він грав в основ'янському аматорському театрі, який славився на всю округу, роз'їжджаючи виставами по ярмарках; з часу заснування Харківського професійного театру Квітка перебував у творчій співдружності з його талановитим колективом, до якого в різний час належали М. С. Щепкін, К. Т. Соленик, Л. І. Млотковська, чіє сценічне життя пов'язане з драматургією Квітки. Відомо, що Григорій Федорович писав і музичні твори, грав на флейті та фортепіано на вечорах, які з 10-х років влаштовувала інтелігенція університетського міста. Г. Квітка став ініціатором заснування в Харкові Товариства благодіяння та Інституту благородних дівиць, одним з організаторів і видавців першого на Україні науково-літературного журналу "Украинский вестник". Письменникові належить ініціатива видання харківських альманахів "Утренняя звезда", "Молодик", першої збірки українських прислів'їв та приказок.

У своїй службовій та громадсько-просвітительській діяльності Квітка з гуманістичних позицій виступав проти зловживань і жорстокості представників панівного класу, захищав гноблених та кривджених, зокрема селян-кріпаків, "стягував" з багатших земляків пожертвування на культурно-освітні потреби,— і це викликало нападки на нього з боку реакційних губернських кіл. За свої сатирично-викривальні твори письменник зазнавав переслідування реакційної преси, а також певної частини харківського дворянства, яке пізнавало себе в сатиричних образах його комедій та

повістей. "Вышла "Козир-дівка",— писав Квітка-Основ'яненко в одному з листів,— й судья сердится на меня, что он никогда бубликов не принимает от просителей; за "Дворянские выборы" и теперь каждый исправник съест меня готов". Губернська знать вдавалася до різних інсинуацій проти письменника, писала на нього доноси. "Усилили слухи,—повідомляє він,— что государь не благоволит ко мне, а Бенкендорф употребит все, чтоб меня не допустить служить нигде".

З кінця 20-х, а особливо в 30-х роках XIX ст. активізуються творчі зв'язки Квітки-Основ'яненка з багатьма українськими літераторами — П. Гулаком-Артемівським, гуртком харківських романтиків, Є. Гребінкою, Т. Шевченком, представниками російської культури й літератури — С. Аксаковим, М. Погодіним, В. Далем, В. Жуковським, П. Плетньовим, А. Краєвським, Ф. Коні. Ці взаємини, підтримка друзів по перу підносили творчий тонус письменника, сприяли його виходу на широкі простори вітчизняної літератури.

"Дім Григорія Федоровича,— згадує український етнограф К— М. Сементовський,— був завжди тихим притулком науки і мистецтва; тут не було місця для світського базікання, зате розмова найчастіше поверталася до предметів і новин учено-літературних..." 1. У нього часто бували харківські та приїжджі літератори, актори, художники.

При всій своїй делікатності, м'якосердості, душевній доброті і вразливості Квітка-Основ'яненко до кінця життя виявляв мужність, стійкість, а часом і різкість у змаганні з мракобіссям, хоча й був доведений цькуванням реакційної критики та місцевих вельмож в останні роки до важкого психічного стану.

Помер письменник 20 (8) серпня 1843 р. в Харкові, де й похований.

Світогляд Квітки-Основ'яненка відзначався суперечливістю. Переважали в ньому дворянський лібералізм, просвітительський гуманізм, в останнє десятиріччя посилювалися елементи демократизму, що виявлялося в поглядах на народні маси як на активну суспільну силу (повість "1812 год в провинции"), в демократизації його естетичного ідеалу, в історичному оптимізмі щодо перспектив прогресивного напрямку української літератури, в гарячій підтримці спрямування "Отечественних записок". Поряд з цим у його світоглядних позиціях мали місце монархічно-консервативні елементи. Щоправда, сервілістичні сен-, деннії Квітки-Основ'яненка частково зумовлювалися тактичними міркуваннями, а саме прагненням знайти в царя захист від нападок реакційних журналістів і губернських можновладців, зростання агресивності яких було одним з виявів загального наступу реакції. Надії Квітки на імператорське заступництво виявилися марними, і це ще більше поглибило його душевну драму під кінець життя.

Переїнявши поглядами Г. Сковороди та російських просвітителів XVIII ст., ідеями безкорисливого служіння суспільству, вітчизні, проголошуваними в 10-х — першій половині 20-х років передовими колами Росії й України, зокрема й майбутніми декабристами, Квітка намагається впроваджувати в суспільну думку і в свою творчість дух громадянськості. У своїй діяльності він втручається буквально в усі ділянки

суспільного життя провінції. Через його творчість проходить просвітительська думка, що основною причиною властивої панівним верствам громадянської апатії та інфантильності, відсутності ідеалів служіння на благо суспільства є неучтво.

У пройнятій просвітительським дидактизмом і раціоналізмом драматизованій повісті Квітки "Предания о Гаркуше" (1841) так визначається програма головного героя, народного месника Гаркуші: "Ис-правитъ людей ѣ истребитъ злоупотребления", "у сильного отнять возможность угнетать слабого". Тут відбилися основні принципи програми самого Квітки, хоча він намагався її здійснювати зовсім іншим способом. Гаркушин метод месницької форми встановлення суспільної справедливості й порядку письменник засуджував.

Дійовими засобами вдосконалення суспільства, викорінення зловживань, суспільних несправедливостей, насамперед щодо трудового селянства, Квітка вважав літературу й театральне мистецтво, його просвітительські й реформістські прагнення вдосконалити суспільно-адміністративні порядки, намагання відобразити у творах народно-критичне ставлення до суспільних вад з метою їх усунення офіційними засобами влади й виховання — все це нерідко набирало характеру соціального критицизму. Хоч і проповідував Квітка (особливо в публіцистичних "Листах до любезних земляків") ідеї справедливості вищої царської влади та розумності самодержавно-кріпосницької системи, однак у його творах домінує критичний пафос щодо тогочасних

порядків, які врешті-решт були характерним породженням експлуататорського ладу.

Літературно-естетичні погляди Квітки-Основ'яненка в основних своїх виявах були для його часу прогресивними.

Сприймаючи ідеї реалістичної естетики Белінського, він поділяв погляди великого мислителя в багатьох питаннях теорії, в оцінці прогресивних періодичних видань, особливо в боротьбі проти реакційного табору Ф. Булгаріна, О. Сенковського, М. Полевого.

У листі до А. Краєвського від 3 квітня 1840 р. Квітка-Оспов'яненко пише про своє бажання "всеми способами... содействовать" тій справі, яку проводили в культурне й літературне життя "Отечественные записки" — "журнал полезнейший, благородный, умный, делающий честь времени".

У спеціальних літературно-публіцистичних статтях і замітках ("Супліка до пана издателя", "Званьєе гости", "Мемуари Евстратия Мякушіпша", "Лист до видавців "Русского вестника"), а також в інших творах та листах письменник обстоював принципи реалістичної естетики, виступав проти "несамовитості" романтиків консервативного напрямку, проти аватюрно-фантастичних романів Ф. Булгаріна, О. Сеи-ковського, романтиків-епігонів. До романтичних прийомів він зрідка вдавався й сам (зокрема в "Ганнусе", "Перекотиполі"). В цілому ряді творів, у їх загальній просвітительсько-реалістичній системі, письменник застосовує й принципи та засоби сентименталізму. Однак в останні доки він уже висміював застарілу сентиментальну

манеру. Основним творчим принципом письменник вважав "писання з натури", орієнтованість на живу, навколишню, щоденну дійсність. "Пиши о людях, видимих тобою, а не вимишляй характеров небывалых, неестественных, странных, диких, ужасных".

Певне усвідомлення Квіткою завдання художнього аналізу соціальних закономірностей (він, наприклад, ставив за мету показувати, "отчего у нас зло" розплodжується й шкодить, а добро переслідуються), його розуміння типізації як узагальнення в індивідуалізованому образі, освоєння ним принципу психологічно-аналітичного зображення складної динаміки внутрішнього світу героя тощо — це були вже підходи української естетичної думки до осягнення деяких творчих засад методу критичної о реалізму. Превалюють же в естетиці Квітки-Основ'яненка декларація і втілення в художню практику основних принципів просвітительського реалізму, серед і яких, крім уже відзначених,— показ формування характерів соціальним середовищем і особливо вихованням, наголошення на ідеї можливості поліпшення життєвих умов шляхом розумного перевлаштування суспільства й удосконалення людини засобами морального чи естетичного виховання, виведення образу ідеальної людини як зразка для наслідування. Систематично й наполегливо декларує він дидактично-раціоналістичний принцип реаліста-просвітителя: "Была бы цель нравственная, назидательная, а без этого как красно ни пиши, все вздор".

Квітка-Основ'яненко вніс вагомий вклад у розвиток передової естетичної думки, і не лише на Україні. Одним з перших у тогочасній вітчизняній літературі він виступив з теоретичною й практичною пропагандою народної теми в літературі, з обстоюванням права селяни-на-трударя на звання позитивного героя літератури. Сміливо й рішуче в умовах кріпосницького ставлення до мужика як до чогось духовно неповноцінного, як до робочої худоби прозвучала в пресі заява Квітки про те, що прості селяни мають повне право на рівне становище серед позитивних героїв літератури, бо вони "именно люди, ка-кпх подай господи побольше... й в гостинных или... в салонах" ("Отвст г. Тихорскому..."). Публічно і в листах висуває він думку про необхідність створення книг для простолюду ("Простой народ наш... склонен к учению"; "Й внимание черни утешпло би нздателя нли сочи-нителя..."). І. І. Срезневський, добре знайомий з Квіткою, його поглядами і творчістю, писав уже після смерті письменника: "Захоплював він нас, думаючи не про нас, а про ті маси, для яких у нас ще так мало написано" ¹. Принципово важливою була його думка про те, що головним, справжнім пош'шовачем художніх творів є маси, громада ("громада більш зна" — "Ответ г. Тихорскому...").

Орієнтація Квітки на народне світобачення й естетичні уподобання, зафіксовані, зокрема, в фольклорі, настанова на простоту і демократичність форми, найширшу доступність творів були одними з дійових засобів досягнення народності професійного мистецтва.

Свої ранні фейлетони, статті, жартівливі вірші Квітка-Основ'яненко публікує переважно в харківській періодиці: твори російською мовою — в журналах "Украинский

вестник" та "Харьковский Демокрит", цикл українських гумористичних віршів "Шпигачки" — в газеті "Харьковские известия". З його творів цього періоду найбільший інтерес у читача викликали "Письма Фалалея Повпнухина" — цикл сатиричних прозових фейлетонів, написаних у формі листів до видавців журналу від поміщика-невігласа і надрукованих в "Украинском вест-нике" (1816—1817) та в московському журналі "Вестник Европн" (1822). Тут у традиційній манері російської просвітительської сатири XVIII ст. висміюється обмеженість, неучтво, галломпнія провінційного панства, порушується питання про тяжке становище селян-кріпаків.

Творчість Г. Квітки наступного етапу відбиває той стан провінційного суспільства, коли в зв'язку з загальним наступом реакції ставали дедалі агресивнішими губернські реакційні кола, в чиновницько-поміщицькому середовищі набрали ще масовішого характеру зловживання, факти сваволі, несправедливості й жорстокості щодо трудових низів. Квітка, розчарований, ображений місцевою знаттю, обурений суспільно-адміністративними неподобствами, залишив посаду предводителя дворянства. Свідомість просвітителя-громадянина спрямувала його на шлях одного з найголовніших виявів громадської думки — до

літературної творчості, яка, починаючи з 1827 р., стала основою життєвим заняттям Квітки-Основ'яненка. У кінці 20-х — на початку 30-х років він, спираючись на свою широку обізнаність із явищами суспільно-адміністративного життя провінції, з розбещеними звичаями привілейованих верств, надаючи театру важливого громадсько-виховного значення, пише шість російських сатиричних комедій, головним пафосом яких було сміливе, різке викриття зловживань чиновництва та поміщицтва.

Серед цих п'єс — комедія "Приезжий из столицы, или Суматоха в уездном городе" (написана 1827, опублікована 1840), яка за сюжетом і системою персонажів була попередницею гегелівського "Ревізора", "Шельменко — волостной писарь" (1829), "Ясновидящая" (1830, не була опублікована через цензурну заборону). В задушливій атмосфері миколаївської реакції став сенсацією вихід у Москві комедії "Дворянские выборы" (1828), в якій на списаних з живої дійсності фактах зловживань сміливо розкривалися характерні вади провінційного дворянсько-чиновницького суспільства. Комедія набула широкого розголосу, понад тисячу примірників її розкупили в Москві за два місяці — успіх на той час винятковий. Появу "Дворянских выборов" реакція витрактувала як виступ загальною проти дворянства — основної опори російського царизму. Після прочитання комедії Миколою I вона була піддана суворій цензурній забороні, і навіть самому М. С. Щепкіну, якому 1836 р. друзі намагалися через О. С. Пушкіна виклопотати дозвіл на її постановку, не вдалося дати їй свій бенефіс.

Щодо жанрової структури всі ці комедії Квітки-Основ'яненка написані за застарілою вже, переважно класицистичною, хоча й оновленою традицією, чим пояснюються, наприклад, намагання автора дотримуватися єдності місця, часу й дії, обов'язкове протиставлення негативним персонажам позитивних, однозначність образів, вживання прізвищ-характеристик тощо. Ідеальні персонажі Милов, Твердов, Скромов, Достойнов, Благосудов — це раціонально сконструйоване, схематичне

уособлення ліберально-просвітительських ідей письменника щодо вдосконалення суспільства й перевиховання панівних класів. У сатиричному зображенні суспільних несправедливостей виявляється сильний реалістичний струмінь. Змальована в комедіях картина об'єктивно підводила до узагальнюючої думки про моральне падіння служилого дворянства, корупцію в чиновницько-поміщицькому середовищі, прогнилість адміністративно-кріпосницького укладу провінції.

Передова критика відзначила оригінальний талант письменника, новизну й злободенність проблематики комедій, майстерне застосування творчого принципу "писання з натури" при зображенні лиходіїв, вказала на принципове значення "Дворянских выборов" та інших кращих його комедій для російського літературного процесу. М. І. Надеждин, наприклад, наголошував у журналі "Телескоп", що їх автор "пішов шляхом, який ледве не заріс після Фонвізіна" (тобто, що драматург відродив і продовжив кращі традиції російської просвітительської сатири XVIII ст.) і що від його таланту "російська народна сцена може багато сподіватися". Белінський згодом назвав "Дворянские выборы", за їх спрямованість проти пороків панівного класу, в одному ряду з "Недоростком" Фонвізіна і "Горем з розуму" Грибоедова, а також відзначив, що в комедіях "Дворянские выборы, часть вторая, или Выбор исправника" та "Шельменко — волостной писарь" відчувається пошук нового методу.

До 30-х років XIX ст. в новій українській літературі розвивалися лише поетичні й драматичні жанри. В російському письменстві вже відчувалася тенденція до превалювання прози. На початку 30-х років з'являються "Повісті Белкіна" Пушкіна. Серед українських літераторів і читачів особливого резонансу набули гоголівські "Вечори на хуторі біля Диканьки" (1831 — 1832), в яких, як і в ряді повістей О. Сомова, А. Погорельського, М. Погодіна, розроблялася українська тематика. В колах української інтелігенції активізувалися давні дебати про творчі можливості української літературної мови, — тогочасне дворянство вважало її спроможною лише на гумористичні твори. Квітка-Основ'яненко, спираючись на досвід І. Котляревського, П. Гулака-Артемовського, а особливо на багату усну народну поезію, створює українською мовою знамениту повість "Маруся" та ще ряд повістей і оповідань, які склали дві книжки "Малороссийских повестей, рассказываемых Грыцьком Основьяненком" (книжка перша—1834, книжка друга—1836—1837; зберігся рукопис підготовленої письменником третьої книжки). Тим самим він розв'язав цілий комплекс назрілих проблем літературного життя, переконливо продемонструвавши високі естетичні можливості української літературної мови, її придатність для розробки серйозних психологічних тем у прозових жанрах, поклав початок розвитку нової української прози. Це було етапне явище в усій українській літературі, в розвитку її реалізму й народності.

Роль Квітки-Основ'яненка як зачинателя нової української прози відразу була відзначена на сторінках "Учених записок Московского университета" в захопленому відгуку О. Бодянського на першу книжку "Малороссийских повестей": "Хвала пану Грыцькові, який першим так сміливо й так мальовничо ввірвався на баскому

українському коні в галузь нині всіма улюбленого розповідного роду...". Перша книжка українських повістей Квітки-Основ'яненка, за словами Белінського, відзначалася "високими літературними якостями, що йдуть від оригінальності предмета й оригінальності таланту" (I, 239). Ще ряд повістей та оповідань Квітки-Основ'яненка публікується в журналах та альманахах, повість "Козир-дівка" виходить у Петербурзі окремим виданням.

Ці повісті та оповідання були дальшим кроком української і всієї вітчизняної літератури до "народної теми", до світу життя трудівника. В них широко виводяться — як центральні, головні позитивні герої—люди хліборобської праці, тобто представники переважаючої частини суспільства, яким до цього часу відводилося мало місця в світовій літературі і які зображувалися переважно в гумористичному плані.

Українські прозові твори письменника швидко набули широкого суспільного резонансу. Вже 1838 р. "Современник" відзначав майстерне, талановите зображення українським письменником простого народу: "Між сучасними творцями повістей автор, що взяв собі ім'я Грицька Основ'яненка,— без сумніву, один з перших талантів, навіть і не в Росії тільки. Природа наділила його такою тонкою спостережливістю характерів, дивностей і всіх сторін життя, що прекрасне народжується під його пером без найменшого зусилля... Зображуючи простонародний побут — цей камінь спотикання для найщасливіших письменників, він риси не внесе зайвої і жодним словом не зашкодить звабленню" ¹. Захоплено відгукнулися про Квітчині твори з народного життя та про його реалістичний підхід до зображення простого народу "Отечественные записки", які зазначали, зокрема: "Дві-три особи з простого побуту українців,— постаті зовсім невизначні ні за своїм становищем у суспільстві, ні за складною інтригою, в яку замішані, ні за претензіями на вищі погляди,— під пером талановитого Основ'яненка сильно захоплюють вашу увагу, примушують співчувати собі".

Всі українські повісті й оповідання Квітки-Основ'яненка побудовані у формі імітації розповіді людини з демократичного середовища, мудрого старожила з харківської околиці Грицька Основ'яненка. У своєрідній оповідній манері, в майстерно створеній ілюзії живої розповіді успадковано від народних оповідачів щирість і довірливість тону, вільне оперування фольклорними матеріалами й художніми прийомами, барвистість стилю. В гумористичних творах іноді вчуваються нотки іронічно-комічної оповіді гоголівського Рудого Панька з "Вечорів на хуторі біля Диканьки". Перевтілення в оповідача з народу спонукало письменника поглянути на життя очима простого селянина, трактувати зображуване значною мірою з позицій його інтересів та естетичних уподобань, що посилювало народність і художню правдивість творів.

За принципами й способом художнього зображення дійсності ці прозові твори діляться на дві основні групи: бурлескно-реалістичні оповідання й повість і сентиментально-реалістичні повісті.

Першу групу складають гумористичні оповідання "Салдацький патрет", "Мертвецький Великдень", "От тобі й скарб", "Пархімове снідання", "На пущання — як зав'язано", "Малоросійська биль", "Підбрехач", сатирично-гумористична повість

"Конотопська відьма".

Квітка-Основ'яненко виробив свій специфічний жанр оповідання переважно шляхом олітературений фольклорних оповідних жанрів—" казки (головним чином побутової), переказу, анекдоту, притчі.

Оповідання "Салдацький патрет" (1833) є чудовим зразком української гумористики. Своім підзаголовком "Латинська побрехенька, по-нашому розказана" письменник вказує на певний травестійний характер твору. Справді, в ньому творчо використані відомі Квітці з "Натуральної історії" Плінія Старшого або з похідних від неї джерел мотиви античних анекдотів про художників Зевксиса і Аппеллеса. Серед джерел оповідання — сюжети та образи з українського фольклору, які залучаються письменником для створення жанрових сцен і ярмаркових типів (чумаки, цигани, москалі). Поєднавши всі ці мотиви з матеріалом своїх безпосередніх життєвих спостережень, Квітка-Основ'яненко створює масштабну, динамічну, мальовничу й багатоголосу картину українського ярмаркового дійства, в якій відбилася чимало характерних сторін тогочасного життя й побуту простого українського народу, знайшли місце й окремі соціальні моменти. "Салдацький патрет" мав і алегорично-полемічну спрямованість проти реакційних критиків, які виносили некомпетентний і недоброзичливий присуд українській літературі. Ця ідейна спрямованість, власне, й є головною пружиною розвитку дії. В науку тим критикам Квітка описує анекдотичний випадок з шевцем Терешком, який своїми зухвалими безпідставними закидами на адресу картини здібного художника Кузьми Трохимовича знеславив себе. В оповіданні втілюється принципово важлива думка про те, що головним, справжнім суддею над мистецтвом є народна маса, громада. До езопівських, алегоричних прийомів Квітка Основ'яненко вдаватиметься й пізніше, зокрема в "Конотопській відьмі", "Знахаре", "Маргарите Прокофьевне" тощо.

Оповідання "Мертвецький Великдень", "От тобі й скарб", "Пархімове снідання", "Підбрехач" написані за фольклорними мотивами і здебільшого підпорядковані морально-виховним завданням, їх дотепний гумор спрямований проти пияцтва, неробства, брехливості, обмеженості, намагання розжитися нетрудовим способом. В окремих місцях оповідань робляться різкі сатиричні випадки проти повсюдного хабарництва представників влади й суду, проти соціальної нерівності, паразитизму панів, зажерливості духовництва.

Найвизначніший бурлескно-реалістичний твір Квітки-Основ'яненка, повість "Конотопська відьма" (1833), серед його українських прозових творів має найбільший обсяг, складну побудову з поділом на структурні частини, з переплетенням сюжетних ліній, реальних та фантастичних подій, із складною інтригою. Імпульсом до написання повісті, за свідченням самого Квітки, був справжній факт, очевидно, пов'язаний із страшною посухою та неврожаєм 1833 р., коли з наказу однієї поміщиці за поширенням у середньовіччі варварським звичаєм топили у воді запідозрених у "відьмуванні" жінок, щоб виявити "достеменних" відьом (вони не тонуть) та примусити цих "чаклунок" повернути "вкрадені" ними дощі. Повість побудована на матеріалі спостережень

Квітки над сучасною дійсністю, поширених розповідей про "відьом" та відомостей про негативні явища побуту й урядування колишньої козацької старшини. Простежується ремінісценція апокрифічних мотивів (четь мінеї) про випробування "водою обличенія", про покарання "баби Віфліємської".

"Конотопська відьма" багатозначна за своїм ідейним змістом. Передусім це гостра сатира на панівну верхівку українського суспільства XVIII ст., характерні негативні риси якої втілені в образах невігласа й ледаща сотника Забрьохи, підлого крутія та безпросвітного п'яниці писаря Пістряка, свавільного Халявського, отця Симеона, який, звикши паразитувати на людському горі, виявляє невдоволення тим, що зменшилася смертність людей. До показу минулого Квітка звернувся тут з наміром "бити в минулому сучасне". (Цим естетичним принципом він керується і в романах "Пан Халявский" та "Жизнь й похождения Столбикова".) З одного боку, він справді показав типові риси тієї козацької старшини XVIII ст., яка виродилася в звичайну експлуататорську верхівку, розкрив потворність тогочасних суспільно-адміністративних порядків, порушення характерного для колишньої Запорізької Січі і козацько-повстанських рухів революційного чи республіканського принципу комплектування командного складу за особистими здібностями та заслугами, а не за знатністю походження. Водночас у повісті просвітительська ідея, соціальна сатира спрямовані й проти сучасних Квітці характерних породжень несправедливого укладу. В образах Забрьохи, Пістряка, Дем'яна Халявського він втілює і риси сучасного йому українського панства, утвореного з тієї колишньої соціальної верхівки (старшини) шляхом нагромадження нею маєтностей, здобуття від царського уряду дворянських привілеїв. Цю ідейну лінію письменник пізніше продовжить в образах Шпака ("Шельменко-денщик") та панів Халявських ("Пан Халявский"). Зачинателі їх родів добули дворянсько-поміщицьке становище тим, що один майстерно розважав гетьмана, свистячи шпаком, а другий — що "героїчно" вбив халявою мишу, яка непокоїла короля.

Квітчині негативні образи представників козацької старшини та ряд інших моментів повісті мають, отже, і алегоричне навантаження, вони спроектовані на сучасність. Вдаючись до сатиричних, гротескних чи бурлескних засобів та прийомів, письменник таврує обмеженість, неуктвo, нікчемність представників панівної верхівки взагалі, різко засуджує їхнє ледаче, бездуховне, паразитичне життя. Прийоми викривального зображення в повісті різноманітні. Тут і пряма авторська характеристика (сотник "не мав дев'ятої клепки" в голові, "зовсім не тямив діла"), і самовикриття ("я нічого письменного не розжую, хоч і у школі вчився", "ліків більш тридцяти не знаю", "я нічого пак не вмючи писати, та на ньому сторч і підписав"), і прийоми гротеску та шаржу (сцени писаря з хворостиною, сотника з рацеєю-промовою під час сватання, сотника й писаря в хаті без вікон і дверей), і бурлескні прийоми ("Прокіп Ригорович.., задравши догори

голову, рот роззявив, аж горлянку видно, очі вилупив та руками знай розмахує, щоб то піймати та вдержати пана сотника, що полетів, як гусак"); тут і введення персонажів в анекдотичні ситуації, запозичені з фольклорних сюжетів (Пістряк, як і персонаж

народних анекдотів про помилку в лічбі, не може долічитися одного козака; епізод з Пістряком і молодницею, чоловік якої, несподівано повернувшись додому вночі, застає в своїй жінки "чорта" в образі Пістряка).

Забрюха й Пістряк з повісті Квітки-Основ'яненка багато чим цілком сучасні його добі по суті й формі вияву своєї експлуататорської психології, бездуховності існування, в їх користолюбстві, позбавленості позитивних громадянських ідеалів. Звичаї сучасної адміністративно-панівної верхівки пізнавалися в отому генеалогічному принципі зайняття сотником своєї посади, в його байдужості до бідування народу, в його бундючному, а то й класове ворожому ставленні до підлеглих конотопців, експлуататорському егоїзмі, який межує із злочином (на подяку відьмі, яка обіцяє одружити сотника з хорунжівною Оленою, він готовий або Конотоп спалити, або конотопських дітей винищити). Письменник робить і прямі виходи на сучасність, наприклад, таким своїм узагальненням: "А се вже звісно і усюди так поводитьсь, що чим начальник дурніший, тим він гордіший і знай дметься, мов шкураток на вогні".

Кращі з сентиментально-реалістичних творів Квітки-Основ'яненка— повісті "Маруся", "Козир-дівка", "Сердешна Оксана", "Щира любов". Центральним персонажем кожної з названих повістей виступає сільська дівчина. Близько до них стоїть велике оповідання "Перекотиполе".

Ідейну основу повісті "Маруся" (1832) становить реальний життєвий конфлікт соціально-побутового змісту: на перешкоді до одруження двох закоханих стоїть загроза страшної миколаївської солдатчини— перспектива важкої двадцятип'ятирічної солдатської служби для нареченого і злиденної долі жінки-солдатки для нареченої. Квітка-Основ'яненко намагається полегшено розв'язати цей конфлікт, знаходячи для подолання героєм перешкоди майже казкового "помічника"— нереально доброчинного хазяїна, який обіцяє герояві за чесну одно-, дворічну роботу знайти замість нього "найомщика" в солдати.

Прагнучи оспівати кращі духовні якості українського трудового народу й продемонструвати високу естетичну спроможність української літературної мови на народній основі, Квітка-Основ'яненко створює яскраву картину життя, побуту, взаємин душевно багатих простих людей, свідомо ідеалізованих письменником-гуманістом. На фабулі та образах твору позначилися мотиви народних пісень-балад та дівочої пісенної лірики. Сюжет повісті — опоетизована історія чистого й вірного кохання сільської дівчини Марусі та парубка з міських ремісників Василя, що закінчується трагічно. Особливо приваблює "Маруся" поезією внутрішнього світу героїні. Головні персонажі уособлюють ідею про високі людські достоїнства простого трудового

народу. Щоправда, письменник, ідучи за традиціями сентименталізму, наділяє Марусю й Василя надмірною чутливістю й душевною вразливістю, вводить у повість мотиви віщування серця, смерті з туги за коханим.

У вступних дидактичних сентенціях і в деяких рисах героїв повісті виявились консервативні елементи світогляду Квітки, дворянсько-ліберальна обмеженість його поглядів на становище селян у кріпосницькому суспільстві. Так, до найголовніших

достоїнств персонажів письменник відносить і їхню релігійність, смиренність перед богом та владою. Зразком для наслідування виводиться Марусин батько Наум Дрот, який, хоч і був кріпаком, однак нібито завдяки своїй набожності та чесній праці здобув щастя, моральне задоволення й повний достаток у господарстві.

Незважаючи на певну сентиментальну ідеалізацію, в повісті проступає й суворая правда про соціальне лихо тих часів — жахливу царську солдатчину, трагічну долю жінки-солдатки та її дітей, беззахисність сироти.

Новаторським досягненням автора повісті є показ людини праці, відтворення трудової діяльності хлібороба, яка майже не знаходила відображення в тодішній літературі. Значне місце в ідейно-художній системі твору займає поезія сільських звичаїв.

Читачі й преса сприйняли "Марусю" з захватом. "Ми не спроможні висловити тієї насолоди,— писав у рецензії Белінський,— з якою прочитали її. Загальне захоплення публіки, одностайні похвали . всіх журналів цілком виправдують враження, яке справила на нас ця чудова повість" (III, 52). Великий критик особливо цінував "Марусю" як поетичне відображення України: "Саме цей герой і становить усю принадність, усю поетичну чарівність повісті" (III, 54). "Маруся" була першим твором української літератури, який здобув широке естетичне осмислення в Белінського. Теоретик реалізму, крім позитивних якостей повісті, справедливо відзначив і недостатню індивідуалізованість персонажів та риси застарілого вже сентименталізму.

У повістях Квітка-Основ'яненка, написаних після "Марусі", простежується тенденція до рішучого розширення суспільно-соціального фону, до більшого заглиблення в суспільно-історичні обставини, до ширшого показу причинової залежності формування характерів від соціально-побутових умов. На творчому розвитку письменника видно, як українська повість та оповідання проходили ідейно-естетичну еволюцію від побутописання до поглиблення концептуального соціологізму, до глибшого розуміння соціального як характерологічного засобу реалістичного зображення людини й середовища.

Ідучи від власних життєвих спостережень, розвиваючи напрям на демократизацію естетичного ідеалу, Квітка-Основ'яненко створює в повісті "Козир-дівка" (1836) новий для української літератури, соціальне й реалістично більш окреслений образ вольової, рішучої, сповненої почуття людської гідності селянської дівчини Івги, яка переборює несправедливості експлуататорської влади й суду і вирятовує з в'язниці свого нареченого бідняка-сироту Левка, скривдженого багатіями та представниками влади й несправедливо засудженого до заслання в Сибір. У попередній світовій літературі дещо схожий мотив — селянка виручає з в'язниці свою сестру — розроблявся в "Едінбурзькій в'язниці" (1818, російський переклад 1825) Вальтера Скотта. Квітка-Основ'яненко в рішучих діях Івги, в її ставленні до "п'явки людської" писаря з усім його "родом поганим писарським", до здирців панів-"судящих", винних у тому, що "бідний пропада",— показує зародки пробудження соціальної свідомості й громадянської активності в простої української жінки, громадянський виступ на захист іншого, кривдженого

владою й судом. В ідейному спрямуванні твору вагоме місце займає викривальне, уїдливо-сатиричне зображення судді та інших "судящих", справника, голови, писаря, зрештою дії всієї адміністративно-судової машини повіту, а почасти й губернії проти бідняка. Реалістична логіка розвитку подій порушується в кінці повісті фіктивною щасливою розв'язкою в дусі просвітительсько-сентиментального "торжества добродетності" — введенням ідеалізовано-зразкового представника вищої влади, "доброго" губернатора, який по-батьківськи в усьому допомагає Івзі та Левкові й рішуче розправляється з винуватцями заподіяних їм кривд. У повісті проводилася думка про те, що проста людина може домогтися своїх прав лише наполегливою боротьбою за них.

Вищого рівня реалізму письменник досяг у повісті "Сердешна Оксана" (1838), де розробляється злободенна в ті часи тема — зведення паном дівчини-селянки. В багатьох російських "повістях із спокушаннями", що з'явилися після "Бідної Лізи" Карамзіна, тема кохання дворянина й селянки трактувалася в плані "неприродності", ненормальності такої "спілки" представників різних станів. Аналогічне розуміння цих стосунків виявляв і Квітка-Основ'яненко в спеціально присвячених їх показу повістях "Сердешна Оксана" та "Щира любов". Частину вини за життєву драму покритки Оксани він перекладає на саму героїню, яка, мовляв, порушуючи узаконені норми станового поділу, прагнула перейти в інший, вищий стан, що й сприяло зближенню її з паном офіцером. Однак, акцентуючи на соціальній природі розбещеності капітана, па його суто панському ставленні до "мужички" Оксани, письменник трактує основну колізію як безкарне насильство й знущення типового представника гнобительського класу,—з його розбещеною мораллю та панськими правами й можливостями,— над безправною, беззахисною селянкою. Важливе значення для надання повісті саме такого, соціального, ідейного спрямування має епізод, коли капітан з позицій свого офіцерського становища наказує сільській владі — голові "розквартирувати" його на постій в Оксанину хату; особливо ідейного навантаження письменник надає своєму ліричному відступу-узагальненню: "Оксано, Оксано! якби ти більше панів знала.., ти б з першого слова відбігла б від нього, як від лихої

години... Не диво їм одурити селянку... вони... гублять тих, що їм піддається". Соціальний зміст конфлікту повісті Квітка-Основ'яненко підкреслює в листі до Шевченка від 23 жовтня 1840 р., протиставляючи свою "Сердешну Оксану" і Шевченкову "Катерину" тим творам, де з наміром полоскотати нерви невибагливої "читаючої публіки" показують, "як який живжик одурив джінджигилясту панянку, що боялася і на людей дивитись, а тут... треба колиску дбати".

Описуючи позбавлення багатіями і владою Оксаниної матері Векли її землі й господарства, письменник одним з перших порушує питання про тогочасну правову нерівність жінок.

Майстерне відтворення соціальної психології героїв, аналітичне зображення суперечливої динаміки внутрішнього світу Оксани, розвитку її індивідуального характеру, прагнення письменника до крити-ко-аналітичного розкриття сенсу

реальних суспільних закономірностей — усе це свідчить про появу в художньому методі Квітки-Основ'яненка зародкових ознак критичного реалізму. Обмежується реалізм повісті публіцистичним моралізаторством релігійного забарвлення в дидактичній вступній частині, яку з осудом процитував Белінський у своїй рецензії на альманах "Ластівка" (1841), де була вперше надрукована "Сердешна Оксана".

У повісті "Щира любов" (1839) соціально-моральна проблема можливості "нормального" кохання та шлюбу селянки й дворянина розв'язується в плані заданого просвітительсько-класицистичного "торжества обов'язку над почуттям", здорового глузду — над серцем, однак з цілком реалістичною мотивацією відмови Галочки офіцерові-поміщику Семенові Івановичу: розсудливо мисляча, розумна героїня знає, що панське оточення коханого не прийме її, просту селянку, в своє коло, і шлюб з нею прирік би Семена Івановича на повсякчасне моральне страждання. Головні персонажі повісті, як і в "Марусі", позначені рисами сентиментальної ідеалізації. Вищий порівняно з "Марусею" рівень реалістичної майстерності письменника виявляється в психологізовано-динамічній портретній характеристиці героїні, в наділенні її якостями активного волевиявлення, у зображенні внутрішніх психологічних КОЛІЗІЙ.

Показово, що головні позитивні герої українських сентиментально-реалістичних творів Квітки-Основ'яненка — трудящі люди гіркої, драматичної або й трагічної долі (Маруся, Василь, Івга, Левко, Оксана, Галочка, Трохим з "Перекотиполя"). Це мало важливе значення для реалістичного відтворення в літературі справжньої долі людини-хлібороба. Вперше в українському письменстві Квітка вивів — як головного позитивного героя твору — трагічний соціально окреслений образ селянина-бідняка (Трохим у "Перекотиполі"). Герой, подібний до злидаря-невдахи Трохима, дістане широке, поглиблене зображення в повісті "Антон-Горемика" (1847) Д. В. Григоровича. Характерно, що ці Квітчині персонажі (крім Івги й Левка) не досягають особистого щастя.

Від близького до сентименталізму й народної пісенності зображення "сердечних переживань" у "Марусі" Квітка приходить до спроби реалістичної психологізації центрального характеру і виявлення та аналізу соціально-психологічних пружин фабульних ситуацій у "Сердешній Оксані".

Орієнтація Квітки-Основ'яненка як автора сентиментально-реалістичних повістей на народнопісенну лірику надавала його прозовому стилю лірично-поетичного забарвлення, що на багато десятиріч визначило характерний стиль української прози.

Спираючись на досвід І. Котляревського-драматурга та авторів інтермедій XVIII ст., на мотиви народної пісенності й гумористики, а головне — на особисті спостереження ("Я собрал главных здешних характеров несколько", — свідчив письменник), Квітка-Основ'яненко створює соціально-побутову комедію "Сватання на Гончарівці" (1835), в якій розробляється гострий життєвий конфлікт: на перешкоді одруженню закоханих Уляни й Олексія стоїть належність нареченого до кріпацького стану, його бідність. Вперше в українській літературі спеціально порушуючи кріпацьке питання, драматург, з одного боку, намагається провести думку, ніби кріпацький стан не страшний для тих,

у кого пани — добрі люди. Однак тут же, відбиваючи народний погляд і досвід, він показує, яка репутація кріпаччини й панів-кріпосників склалася в народі: Улянина мати Одарка, жінка з життєвим досвідом, про Олексієвих "добрих" панів говорить дочці: "Хоч вони і добрі, та пани! Як-таки се можна, щоб тобі з волі та у неволі", їй жахає навіть думка, що дочку "поженуть на панщину". І вона намагається видати Улянцю хоч і за дурнуватою, але за багатого й "вільного" Стецька. За існуючою в комічних операх традицією "Сватання на Гончарівці" має щасливе закінчення, однак Квітка створює по суті драматичну ситуацію: вільна дівчина заради щирого й вірного кохання до кріпака добровільно йде на кріпацьку каторгу.

Приваблює комедія іскристим гумором, яскравими побутовими сценами, поетизацією взаємин закоханих, поезією обрядовості.

Як і "Сватання на Гончарівці", й сьогодні успіхом у глядача користується найвизначніший драматичний твір Квітки-Основ'яненка — соціально-побутова комедія "Шельменко-денщик" (1838; написана російською мовою, центральний персонаж Шельменко говорить по-українськи). Ця комедія в останні десятиріччя двічі екранізована — такої уваги кіно домоглася не дуже велика кількість творів із світової літературної класики.

Квітка-Основ'яненко, майстерно користуючись творчими принципами комедії інтриги і характерів, показує, як спритний, кмітливий і винахідливий, хоча й простакуватий з вигляду денщик перехитряє обмежених і бундючних панів та ще й глузує з них. У фабульному мотиві про перемогу героя з простолюду над панством виявляється Демократична ідея. Образ Шельменка створювався з орієнтацією на Українські народні анекдоти й перекази про селянина чи слугу, які

своєю кмітливістю, а то й лукавством перемагають тупих панів. Позначилися на ньому й риси лукавого слуги з комедій Мольєра ("Витівки Скапена" та ін.) і Гольдоні ("Слуга двох панів"). Дотепно висміюються й викриваються в комедії обмеженість, самовдоволене невігластво, паразитизм, гнобительські звички, пошлість існування панства (Шпак, його дружина, Лопуцьковський).

В обох цих комедіях Квітка-Основ'яненко виявляє майстерне володіння комізмом слова, образу, ситуації, уміло користується народними засобами висміювання, спрямовуючи їх на дискредитацію персонажів з маєтних кіл, знижену чи викривальну їх характеристику.

Як учасник російського літературного прориву кінця 30-х — початку 40-х років Квітка-Основ'яненко, на думку Белінського, належав до "блискучих і сильних талантів" (IV, 26). Своїми романами, кращими повістями, оповіданнями, нарисами він прилучався до "натуральної школи". Серед його численних прозових творів російською мовою слід виділити романи "Пан Халявський" та "Жизнь и похождения Петра Степановича Столбикова", повісті "Ганнуся", "Панна сот-никовна", "1812 год в провинный", оповідання "Званий вечер" із задуманого циклу "Губернские сцены", історично-художній нарис "Головатий", близьку за жанром до фізіологічного нарису повість "Ярмарка", фізіологічний нарис "Знахарь".

Роман "Пан Халявський" (1840) становить собою історію типової для XVIII ст. поміщицької ролики Халявських, описану від імені головного героя — обмеженого поміщика Трушка Халявського, трохи схожого на фонвізінського Митрофанушку. (Сатиричною маскою героя-оповідача, освоєною ще в "Письмах Фалалея Повинухина", Квітка-Основ'яненко користується також у романі "Жизнь й происхождения Столбикова"). Спостережливий письменник-реаліст правдиво відтворив життя отупілого від надмірної їжі та бездіяльності панства, ледачого, неосвіченого, позбавленого духовних інтересів, жорстокого щодо кріпаків. З логічною переконливістю показано, як умови кріпосницької дійсності формують типового поміщика з його експлуаторськими звичками, паразитизмом і невіглаством. Застосуванням специфічного прийому іронії — висміювально-вкривальної похвали, заперечного ствердження (цим прийомом Квітка користувався ще в ранніх "Письмах Фалалея Повинухина") "Пан Халявський" стає в один ряд з "Повістю про те, як посварилися Іван Іванович з Іваном Никифоровичем" (1834) Гоголя та "Посмертними записками Піквіккського клубу" (1837, рос. переклад 1838) Діккенса.

"Пан Халявський", ця Квітчина, за словами Белінського, "пречудова сатира, написана рукою відмінного майстра" (IV, 446), концептуально був спрямований проти консервативного слов'янофільства з його ідеалізацією "старих добрих часів", а також проти теорії єдності класових інтересів українського суспільства. За викривально-реалістичне, яскраве зображення потворного поміщицького побуту роман дістав високу оцінку Белінського, який, зокрема, писав у розгорнутій рецензії: "Наче на долоні бачите ви шановну старовину, сповнену неучтва, лінощів, ненажерливості й забобонів... Барви Основ'яненка живі, картини надзвичайно смішні... Про оригінальність нічого й говорити: талант Основ'яненка відомий всім і кожному" (IV, 339, 400).

Роман "Жизнь й происхождения Столбикова" (1841; перший варіант—1833) характеризується самим Квіткою-Основ'яненком як "сатира на все злоупотребления, делаемые людьми во всех званиях". Навіть після пом'якшення найгостріших моментів у зв'язку з цензурним переслідуванням роман має різко викривальну спрямованість проти поміщицько-чиновницького середовища, потворність і виродження якого змальовується з непересічним знанням безмежного моря фактів суспільно-адміністративних зловживань, беззаконня, хабарництва, обдирання кріпаків.

Творчість Г. Ф. Квітки-Основ'яненка відбиває багато визначальних рис історичної своєрідності його епохи, життя всіх прошарків тогочасного українського суспільства на рівні губернії. В українських творах, адресованих передусім простонародному читачеві, суперечності й конфлікти доби зображені більш приглушеними тонами — різкіше оголювалися суспільні недуги в російській драматургії й прозі письменника. При всій поміркованості Квітки-Основ'яненка з його творчості постають реальні обриси чиновницько-бюрократичного, кріпосницького устрою в характерних виявах. На багатьох сторінках його творів панщина, кріпаччина характеризується як найважче становище людини; щоправда, робиться це найчастіше ніби мимохідь. З окремих різких штрихів вимальовується картина нелюдського становища кріпаків. У поміщика

Кожедралова ("Дворянские выборы") "все люди (кріпаки.— О. Г.) нищие", у Лук'яна Жиломотова ("Жизнь и происхождения Столбикова") "все крестьяне разорены и все одинаково бедны". Макар Жиломотов дворових кріпаків "всех посадил на барщину... и еже-дневно погоняет их на работу, как скотов". Кріпаків у панських маєтках "порют на конюшне" так, що з поміщицькими дочками "делается дурнота". "Девки у меня духа моего трепещут, все работают, а я только погоняю",— хвалиться кріпосниця Староплутова ("Дворянские выборы").

Оті староплутови, забрюхи, пістряки, шпаки, халявські, жиломотови, переважна більшість персонажів з панівного класу, виведених Квіткою в російських прозових творах 40-х років,— це не творці життя, а споживачі, виразки на тілі кріпосницького суспільства.

Об'єктивно такі твори, як "Дворянские выборы", "Козир-дівка", "Пан Халявский", "Жизнь и происхождения Столбикова", відбивали пропшлість адміністративно-кріпосницького укладу життя. Кращі твори письменника будили соціально-класову свідомість народних мас, посилювали існуючу в народі ненависть до бюрократично-кріпосницьких порядків, до визискувачів. Своїм гострим викриттям породжень тогочасного устрою Квітка-Основ'яненко об'єктивно сприяв розхитуванню підвалин експлуататорського ладу.

Показав письменник і факти боротьби зі зброєю в руках проти суспільних несправедливостей ("Предания о Гаркуше") та зробив спробу трактувати причини цієї боротьби як логічне й справедливе за своєю суттю прагнення "пресечь зло, искоренить злоупотребления, дать способы добродетельному действовать по чувствам своим".

У комедіях 20—30-х років Квітка-Основ'яненко проводить ідею про викорінення дворянсько-чиновницьких зловживань у губернії шляхом обрання чи призначення на адміністративні посади в повітах людей з офіцерства, діяльних і справді благородних у своїх помислах та вчинках. У письменника ще зберігалось уявлення про офіцерство з тих часів, коли значну частину цієї суспільної верстви складали найпередовіші люди доби 1812—1825 рр. Однак після масових репресій царизму щодо учасників декабристського руху склад офіцерства, його загальне духовне обличчя, настрої змінилися. І вже в першому варіанті роману Квітки-Основ'яненка "Жизнь и происхождения Столбикова" (1833) читаємо: "Офицеры в боях не дерутся, а только получают ордена". Негативно характеризуються порядки в армії, численні офіцери і навіть генерал-аншеф, з якими доводиться зустрічатися Столбикову.

З еволюцією літературно-естетичних поглядів письменника в бік їх демократизації, із збагаченням реалістичних основ художнього методу з його творчості зникають рупори просвітницько-раціоналістичних ідей типу ідеалізованих героїв з дворянства — Милова, Скромов, Івердова, Благосудова і місце основного позитивного героя займають представники трудових кіл, а персонажі з дворянсько-чиновницького середовища (нижче губернатора) дістають негативну характеристику. Квітка-Основ'яненко продовжив розпочату Котляревським лінію художньої розробки проблеми народно-національного характеру, створення літературного героя нового

типу, образу селянина-трудівника як головного героя творів. Він зумів побачити під селянським сіряком багату розумом, моральною красою, справжнім благородством людину. Створив Квітка й цілком новий для тогочасної літератури образ — соціально визначений образ кріпака-робітника — Олексія ("Сватання на Гончарівці"), який про своє життєве заняття говорить: "Вже в роботах, на заводі куби делаємо". Більше, ніж попередники, Квітка-Основ'яненко показує людину в її трудовій діяльності. Принципово важливим і новим у характеристиці головного героя було висунення на перший план як одного з найважливіших достоїнств його трудових якостей (Маруся, Олексій, Галочка). Показ людини в праці, особливо відображення хліборобської праці, — це знаменувало велику перемогу реалізму й народності.

Новою в тогочасній літературі була Квітчина тенденція до показу соціально-громадської активізації простих людей. Івга бореться з властями не лише за свою долю, а й за щастя іншого знедоленого. Селянський хлопець Кость Скиба з повісті "Божі діти" у своїх діях керується принципами: "Чоловікові треба, оскільки його сили є, робити не для себе, а щоб добро було усім...", "таке що-небудь зробити, щоб

від того добро було або бідному, або хоч нашому селу". Гаркушу характеризує програмне усвідомлення необхідності боротьби проти суспільних і людських несправедливостей.

Для тогочасних суспільних умов, коли панство ставилося до селянина як до робочої худоби і глузувало з Квітчиних творів про селян і для селян, піднесення ним селянина-трудівника — і в художній, і в теоретичній практиці — до рангу головного позитивного героя літератури було виявом громадянської мужності. До того ж з ряду творів письменника впливає смілива демократична ідея моральної переваги людини з простого народу над панством: Шельменка-денщпка над Шпаком та його поміщицьким оточенням, Івги — над писарем і паіамн-"судящмн", яким вона кидає правдиві й різкі звинувачення, благородного душею і вчинками селянського хлопця Петра з "Сердешної Оксани" — над "їх благородієм" паном капітаном, селянської дівчини Галочки з "Щирої любові" — над офіцером-поміщиком Семеном Івановичем.

До важливих літературних заслуг Квітки-Основ'яненка треба віднести те, що він увів до сфери естетичної уваги цілий ряд нових явищ суспільного життя, поглибив соціальні основи, соціально-психологічну аналітичність методу просвітительського реалізму в українській літературі, розробив — теоретично і в художній практиці — естетичні закони цього методу, ставши його справжнім фундатором в українському письменстві; він наблизив професійну творчість до широких народних мас. "Квитка имел громадное влияние на всю читающую публику в Малороссии, — свідчив М. Костомаров, — равным образом, и простой безграмотный народ, когда читали ему произведения Квитки, приходил от них в восторг". Велике значення мали повісті й п'єси Квіткн-Основ'янснка для активізації культурного життя на західноукраїнських ЗСдМЛЯХ.

Для свого часу Квітка-Основ'яненко був кращим знавцем української літературної мови, виробленої на народній основі; він найглибше усвідомлював і найактивніше

утверджував думку про її великі естетичні спроможності та широкі перспективи. Письменник-новатор першим довів здатність української мови забезпечити високий розвиток усіх літературних жанрів. Творчо використавши мовно-стильові надбання народної епіки, пісенності, гумористики, він виробив свою яскраву, самобутню стильову манеру, яка відзначається багатоманітністю тональності — від сентиментально-ліричної на фольклорно-пісенній основі до іронічно-сатиричної і бурлескної, багатством синоніміки та наснаженістю порівняннями й фразеологізмами. Загалом же стильова домінанта кращих творів Квітки-Основ'яненка відповідає повсякденній живомовній народній практиці, засадам реалістичного мистецтва.

Квітка-Основ'яненко зіграв важливу роль у формуванні української літературної мови, розширивши її базу, зміцнивши її народне підґрунтя, збагативши її художньо-виражальні засоби.

Сучасна Квітці-Основ'яненку доброзичлива українська і російська критика високо оцінювала його талант, значення його творчості для розвитку реалізму й народності літератури. П. О. Плетньов, наприклад, висловлював думку, що він — "один з перших талантів, навіть і не в Росії тільки", писав про його вплив на окремих російських літераторів. Пізніше І. Франко, розглядаючи творчість Квітки-Основ'яненка в контексті європейської літератури, писав: "Аж коло року 1840 починають майже в усіх літературах Європи появлятися твори, в котрих мужик являється героєм, життя його стається головним предметом, канвою талановитих творів літературних... В літературі українській... появляються далеко швидше, ніж деінде... оповідання Квітки-Основ'яненка, черпані виключно з життя народного" 2.

Кращі твори Г. Ф. Квітки-Основ'яненка одними з перших виводили українську літературу до загальноросійського й європейського читача: починаючи з 1837 р., його оповідання й повісті друкуються в російських перекладах у Петербурзі. Ще за життя письменника його п'єси ставилися в Петербурзі, а також на Кавказі, зокрема в Грузії. 1854р. у Парижі виходить французькою мовою "Сердешна Оксана", трохи пізніше твори Квітки-Основ'яненка перекладаються польською, болгарською, чеською мовами.

Внесок Г. Ф. Квітки-Основ'яненка в літературний процес вагомий і різнобічний. Видатний прозаїк і драматург посилив громадянськість, соціальну проблемність нової української літератури, її викривальну спрямованість проти вад суспільного буття. Широко відкрив він двері у "велику літературу" національно-народному героєві — представникові трудового селянства — як центральній постаті, що визначала розвиток сюжетів творів. Ним були закладені основи нової української прози, введені жанри повісті, оповідання, соціально-побутової комедії. Письменник розробив і утвердив в українській літературі принципи просвітительського реалізму, який у 30-х роках XIX ст. став на Україні провідним творчим методом і літературним напрямом. Проза і драматургія письменника мала велике значення для утвердження статусу української літератури серед інших літератур.

Досвід Г. Ф. Квітки-Основ'яненка, його кращі традиції виявилися плідними для наступних українських прозаїків — Марка Вовчка, Ю. Федьковича, І. Нечуя-

Левицького, Панаса Мирного.

Творче надбання першого за часом класика української художньої прози і визначного драматурга користується широкою популярністю в радянського читача і глядача.